

Чернюк С. Знак доби: Дон Кіхот в українській літературі 20-30-х років// Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. Випуск 5. - К., 2004. - С.146-150.

Дон Кіхот в українській літературі кінця ХІХ - першої половини ХХ століття.

Чернюк С.Л.

Інтелектуальний вибух в українській літературі перелому ХІХ-ХХ століть був настільки потужним, що навіть подальші неймовірні соціальні зрушення не притлумили його благодійної дії. Тоді ще Леся Українка, потішена добрими звістками про активну діяльність групи молодих митців “Плеяда”, захоплено опрацьовує список творів європейських авторів, які неодмінно треба перекласти на українську мову. У надісланому до Михайла Косача списку, звичайно, фігурує і “Дон Кіхот”. “...конечне Сервантес повинен бути у нас, а то що ж то за європейська бібліотека буде без “Дон Кіхота”!” - пише Леся Українка [6; 39]. Вочевидь у найстрашніших мареннях вона не припускає, що переклад, розпочатий одним із “плеядівців” - Володимиром Самійленком - 1919 року загине від рук свіжозвільненого “демоса” (або, як уточнив Микола Зеров у сонетоїді “Самійленко”, “Дон-Кіхот” його попалений Чекою”) [2;677].

Не те, щоб український читач лишився зовсім без інформації про геніальний твір: ще 1891 року Франко подбав про віршований переказ кількох епізодів. Іван Франко, до речі, якраз Самійленка вважав здатним до написання широкої віршованої панорами “нашого суспільного, політичного та духовного життя, описаної з певної точки, щось вроді іспанського “Дон Кіхота” [8; 203]. Не раз буде звертатися Франко до цього твору Сервантеса і в інших своїх статтях, то називаючи його “першим рішучим кроком до реалістичного зображення й “суспільно-психологічним твором” [7; 178,179], а то відмовляючи йому в справжньому психологізмові: “При всій своїй геніальності Сервантес не вмів заглянути в душу свого героя і на оправдання його дивацтв має лише одне слово: збожеволів...” [9; 363].

Франковим переказом живилася допитлива читацька думка до 1927 року, коли з'явився хоч і “цілком пристойний”, за оцінкою Г.Кочура, але скорочений і “блідший” “супроти оригіналу” переклад Миколи Олексійовича Іванова [2; 677]. Втім, для особливо допитливих українців завжди були наготові російські (на крайній випадок, польські) переклади. Тим більше, що підприємливі росіяни заповзято перекладали “Дон Кіхота” ще з 1769 року. Спочатку, як водиться, з французької, а тоді вже і з мови оригіналу.

Тривалий досвід перекладання, а можливо, високі естетичні якості російського перекладу за редакцією В.А.Кржевського й А.А.Смірнова або додаткові номенклатурні чинники спонукали автора українського вузівського підручника 1936 року А.А.Гвоздьова користуватися саме цим російським перекладом, ігноруючи українські. Гвоздьов, звичайно, просто зобов'язаний був подати й офіційний погляд на світовий літературний шедевр, адже “Дон Кіхот” якраз нещодавно - на 17 з'їзді партії (у січні 1934 року) - удостоївся остаточної інтерпретації тов. Сталіна. “Дон-Кіхоти тому й зветься Дон-Кіхотами, що вони позбавлені елементарного відчуження життя”, - цитує Гвоздьов Сталіна й підсумовує: “Ці слова вказують шлях використання образів світової літератури в революційній практиці пролетаріату, що буде соціалістичне суспільство” [1; 139].

Тож не дивно, що популярний російський словник С.І.Ожегова навіть у 1961 році подає значення слова “Донкіхот”, по-сталінськи просто: “Фантазер, який безплідно бореться з уявними перешкодами за нежиттєві ідеали” і, відповідно, “Донкіхотствувати” - “Поводитися як донкіхот” [3; 169]. Багатотомний “Словник української мови” совісніший, йому знайоме почуття жалю: “Дон Кіхот - наївний мрійник, фантазер, який марно бореться за нездійсненні, далекі від реального життя ідеали” [5; 367]. Крім того, український “Словник” вказує “іронічне”, тобто те, що припускає принаймні два тлумачення. Такої глибокої вишуканості (щодо “іронічного”) позбавлений російський академічний багатотомник, у якому простежується

значення багатоваріантної лексеми “Дон Кіхот” і похідних ще зі словників ХІХ століття: “Наївний мрійник, який безкорисливо, хоча й марно прагне приносити людям користь відповідно до якихось нездійснених ідеалів” [4; 978].

Так геній Сталіна, запропонувавши неперевершене тлумачення “вічного образу”, водночас покінчив із проблемою, що нею живилися світові гуманітарії від початку 17 століття - від появи роману Мігеля де Сервантеса Сааведри “Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі” (1605 року - перша частина, 1615 - друга). А тимчасом навіть сама назва викликала неабиякі різночитання, адже в російських перекладах Дон Кіхот був і “славным”, і “бесподобным”, і “остроумно-изобретательным”, і навіть “неслыханным чудодеем... храбрым и знаменитым”, аж доки не заступорилася на вже згаданій версії Кржевського й Смірнова - “хитроумный”. З українськими варіантами бідніше - тут Дон Кіхот “глибокоумний” і “премудрий”.

В українських гуманітаріїв були свої погляди на тлумачення вічного образу. Найперше, звичайно, виникали асоціації, пов’язані з зовнішністю дублетного (Дон Кіхот і Санчо Панса) або й одиничного - Дон Кіхот - образу. Михайло Коцюбинський вважає Дон Кіхота настільки популярним, що одного зі своїх персонажів - Рудика - наділяє таким прізвиськом (“як його продражнили товариші”): “Високий, худий, з закарлюченим, як у кібця, носом на довгому обличчі, облямованому рідкою темною борідкою, одягнений у синю французьку блузу, на котрій можна було полічити усі кістки його, він трохи скидався на Дон Кіхота”. До того ж Рудик - затятий мисливець, тому (як і середньовічний лицар) з’являється перед читачем озброєний, з рушницею (“Для загального добра”). Один із його товаришів, Савченко, з кругленьким черевом і вічною потребою їсти, спати й гуляти, хоча Коцюбинський на цьому спеціально не наголошує, виразно нагадує Санчо Пансу (прізвищем теж, до того ж Панса з іспанської - череве). Та й боротьба з філоксерою, в якій товаришам доводиться брати участь, дуже схожа на боротьбу Дон Кіхота зі світовою несправедливістю. Невідомо, чому

Рудик все-таки не залишає комісії, а Савченко відверто заявляє, що робота його годує.

Якщо Коцюбинський у ще досить благополучному 1895 році “озброїв” свого Дон Кіхота-мисливця, то тим більше зрозумілим є таке “озброєння” в творах Миколи Хвильового, Майка Йогансена, Юрія Яновського й Дмитра Бузька, написаних у буремні двадцяті.

“Невгамовний дон Квізадо” Хвильового, так само, як “еспанець Дон Хозе Перейра, з фаху свого тираноборець” Йогансена - мисливці. Йогансен відверто іронічний, “Подорож ученого доктора Леонардо...” не містить прямих згадок про Дон Кіхота, а обмежується досить прозорою алюзією. У своєму ембріоні химерного (абсурдного?) роману Йогансен не лише грається подвійним образом Перейра - Данько Перерва, “степовик і член степового райвиконкому” (або й потрійним, якщо врахувати, що доктора Леонардо Пацці газети назвали Доном Хозе), але підкреслює трагікомічну аналогію, постійну повторюваність образів і подій. Коли герой Йогансена гине або щезає з читацького поля зору в одному зі своїх облич, то народжується в іншому. Принципово важливою з’єднувальною ланкою іпостасей є не тіло чи зовнішність (у творі подані лише узагальнені риси: “високий, веселий, сильний і ледачий”), а життєві прагнення, можливості й досягнення героїв, які, пропущені крізь призму іронії, виглядають цілковито абсурдними й далекими від “реального” життя. Втім, і саме це “реальне” життя в творі не менш абсурдне.

Машина, яку будував Перерва, щоб летіти з коханою Дунькою на Марс, нездійснене (нездійсненне?) тираноборство Перейри, “неповна” і “неостаточна” любов Леонардо до “неглибокої і неосвіченої жінки” Альчести - явища того ж порядку, що й прагнення Дон Кіхота. Образи так легко переростають один в одного - завжди на місце загиблого божевільного романтика знайдеться інший, який так само віддасть життя за не менш божевільні ідеї або й взагалі загине випадково. Трагізм ситуації доступний лише стороннім спостерігачам (читачам), бо ж (або “тому що”) самі герої

Йогансена просто так живуть. Їм недоступне прозріння, якого зазнає Кіхана - Тихий Вітер з “Байгорода” Яновського. Кіхана дізнається про те, що він - середньовічний лицар, за мить до смерті: “Боячись, підняв вії і на короткий, жахливо швидкий момент побачив. Склепіння каплиці повстало над головою. Зброя повинна лежати десь поблизу. Він устав, опираючися на списа. Важкі доспіхи гнули до землі... Лати... полетіли на камінну підлогу. Зі страшною силою... тріснуло в голові від шаленого удару, і сліпуче світло залляло мозок.

Кіхана був мертвий. Тіло лише витяглося на тім місці, де зупинив його кулеметник”.

Герої з автобіографічних творів Хвильового (“На озера”) й Бузька (“Лісовий звір”) не захищені ні сваволею автора-деміурга, як у Йогансена, ні смертю, як у Яновського. Малоефективним захистом від обтяжливого самоусвідомлення є тільки іронія. Обоє не можуть собі дозволити розкоші бути цілковито собою: агресивне супер-его (соціальне колективістське “я”) прагне цілком захопити его (індивідуальне “я”), слабкий спротив останнього призводить до внутрішнього конфлікту, з яким змушені жити персонажі обох творів. Донкіхотство, як вияв індивідуального, підлягає соціальному осудові.

Герой Хвильового більш врівноважений і спокійніше, ніж герой Бузька, ставиться до цього прояву своєї індивідуальності, не збираючись із ним боротися. Донкіхотство його виявляється здебільшого через ностальгічні спогади й асоціації: “Це були чудові вечори, і я їх ніколи не забуду. Але... Вже давно там, де пахли осоки й своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор. І тільки я, як невгамовний дон Квізадо, все шукаю нових ілюзій до нових берегів”. Зрештою, ліричний мисливець Хвильового полює на птахів у затишному лимані, а не на “лісового звіра” - отамана Заболотного в його лігві, як підпільний чекіст із твору Бузька. Вибір між життям і смертю в новелі Хвильового - номінальний, його мисливець застаріло гуманний вже хоча б тому, що полює на дичину тоді, коли давно йде полювання на людей.

Герой Бузька витравлює із себе Дон Кіхота, прирівняного до “інтелігентської ганчірки”, за те, що не дає змоги застрелити ворога підступно, в спину, без попередження, адже й ворог не дотримується таких правил воєнної шляхетності. Проте навіть за умов реального вибору між життям і смертю (двадцятирічного чекіста майже розкрито, його в будь-який момент можуть убити) витравлювання з себе Дон Кіхота є кокетерією, “хибним слідом” для читача. За законами пригодницького роману Герой перемагає не лише фізично, а й - що важливіше - морально (хай навіть не зовсім відповідно до визнаних норм - переможців не судять). Наприкінці твору заарештований отаман, переймаючись шляхетністю чекіста, галантно висловлює пошану до нього за свій арешт - “розумно виконане завдання”.

Олегові Ольжичу не довелося вдаватися до таких запаморочливих ігор текстів-підтекстів, щоб його ліричний герой міг відверто й навіть гордовито визнати себе Дон Кіхотом: “Я Дон Кіхот, не сірий емігрант”. У суміші лірики й іронії поезії “Дон Кіхот”, датованої 1930 роком, проривається сам автор із цілісним, нерозколотим пафосом (“трагічним оптимізмом”) його життєвого кредо: “Воістину, засліплено-безоко,/ Воістину, завзяття із завзяць - / Хотіть життя, бруталне і жорстоке,/ Одним лунким девізом розв’язать...” Ольжич, можливо, як ніхто розумів суть донкіхотства, що так відповідає “філософії чину” “варшав’яків” і “пражан”, а ще більше філософії націоналізму. Дієвість донкіхотства Ольжич довів життям.

Іван Багряний у повісті “Людина біжить над прірвою” (1948-1949) не надто заглиблюється у філософське значення вічного образу. Як і Коцюбинський, він пише про зовнішність Дон Кіхота, що цього разу прямо згадується зі своїм незмінним супутником. Багряний за основним значенням образів разюче близький до “офіційного” радянського бачення: Дон Кіхот - позбавлений елементарного відчуття життя. Але опозиційний український письменник повертає радянську ідеологію саму проти себе, щоправда, жертвуючи заради красивого пасажу послідовністю головного персонажа. У міркування Максима, репресованого архітектора, що, долаючи неймовірні

труднощі, тікає під час другої світової війни з в'язничої колони додому, - своєрідне образне втілення антирадянської гуманності - Багрянний вкладає цілком радянські шаблони: “Лейтенант був високий і худий, а салдат — низенький і опецькуватий. “Ну зовсім Дон Кіхот і Санчо Панса! ” — посміхнувся в думці Максим. І ледве стримував посмішку від дальшого ходу думки щодо цієї аналогії: “І головне, вони дібрані національно знаменито до такої двійки — Дон Кіхота та його антипода й зброєносця. Перший — росіянин, імпульсивний фанатик і, мабуть, лицар “світової революції”, носій ордена і партквитка. Другий — українець, тяжкий і вайлуватий, мабуть, скептик і реаліст, але й служака — “що накажете!” — без орденів і без партквитка”. Образ Дон Кіхота вкотре виявляється таким зручним для використання: від суто зовнішньої схожості з якимось персонажем, коли вічний образ згадується заради тренування читацького (та й письменницького) інтелекту, - через спроби письменників охопити (й подати читачеві) всю екзистенційну глибину значення - до суто утилітарного використання образу для доведення чи ілюстрування авторської ідеї, часто з претензіями на морально-етичну оцінку донкіхотства й Дон Кіхотів.

Найбільше вибивається зі заданих рамок тлумачення образу Євген Пдужник:

Гладкого Панчо (прошу Вас, не Панча)

Кошова тінь, видима і вночі, -

Він помилявся тяжко, дон з Ламанча,

Уявне за реальність беручи;

Але ж довів, на жаль, на власній шкурі,

Із безлічі можливих істин ту,

Що помилки - бодай в літературі -

Прекрасніші за всяку правоту!

Леонід Череватенко з'ясовує, що вірш цей було написано на початку тридцятих років на захист Петра Панча, але очевидно, що сенс поезії

незрівнянно глибший й вагоміший. Адже тут - чи не вперше в українській літературі - йдеться про естетичне значення вічного образу Дон Кіхота.

1. Гвоздьов А.А. Історія західно-європейської літератури: середні віки і відродження. - Харків: Рад. школа, 1936. - 195с.
2. Кочур Г. Сервантес і його "Дон Кіхот" // Сервантес Сааведра, Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / Пер. з ісп. М.Лукаша. - К.: Дніпро, 1995. - С.672-678.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М., 1961. - 900с.
4. Словарь современного русского литературного языка. - М.-Л., 1954. - Т.3:Г-Е. - 1339с.
5. Словник української мови: В 11 томах. - Т.2: Г-Ж. - К., 1971. - 550с.
6. Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах. - Т.10. - К.: Наук. думка, 1978. - 542с.
7. Франко І. Влада землі в сучасному романі // Франко І. Зібрання творів у 50 томах. - Т.28. - К.: Наук. думка, 1980. - С.176-195.
8. Франко І. Володимир Самійленко. Проба характеристики // Франко І. Зібрання творів у 50 томах. - Т.37. - К.: Наук. думка, 1982. - С.193-204.
9. Франко І. Принципи і безпринципність // Франко І. Зібрання творів у 50 томах. - Т.34. - К.: Наук. думка, 1981. - С.360-365.